

TURKISTON (BUGUNGI O‘ZBEKISTON) VA TURKIYA MADANIY
ALOQALARIGA NAZAR

Mo‘minova Manzura Ashur qizi

TATU Qarshi filiali o‘qituvchisi

mominova23.01.1993@gmail.com

[Tel:90-964-73-26](tel:90-964-73-26)

Annotatsiya: Ushbu tezisda XIX va XX asr birinchi yarmida Turkiston (bugungi O‘zbekiston) va Turkiya davlatlarining madaniy aloqalari tarixi tarixiy manbalarga tayangan holatda yoritib beriladi. Bunda asosan Turkiston hududidan Turkiyaga borib yashagan faoliyat yuritgan ziyolilar hayoti va faoliyatiga alohida to‘xtalib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: Turkiston, Turkiya, madaniy aloqalar, ziyolilar, yozuvchilar, sayohatchilar, qoraxoniylar, xorazmiylar, mug‘ullar, boburiylar va temuriylar, usmoniylar.

Kirish. Dunyoning eng qadimiy va barkamol xalqlaridan biri bo‘lgan turklarning madaniy geografiyasi siyosiy geografiyasi kabi kengdir. Turklarning tarix sahnasiga ilk bor qayerda chiqqani masalasi olimlar o‘rtasida bahs-munozaralarga sabab bo‘lsa-da, bugungi kun termini bilan aytganda, Sibirdan boshlanib, Mug‘uliston va Xitoyning shimoligacha bo‘lgan hudud tilga olinadi. Shuning uchun turklarning ilk madaniy geografiyasi ham shu yerdan boshlanadi. Darhaqiqat, bugungi kunda ma‘lum bo‘lgan turkiylarning birinchi yozma hujjatlari bu hududlardan topilgan. Turklar, taxminan VIII asrda yuqorida tilga olingan sovuq va o‘rmonli hududlardan janubga ko‘chib, bugungi Sharqiy Turkiston chegaralari ichida joylashgan Tarim havzasiga kelib o‘rnashib oldilar. Bu harakatchanlik Go‘kturklardan keyin hukmronlik uyg‘urlarga o‘tgan davrlarda yanada kuchliroq kechdi. Yuqorida tilga olingan hududda 745-840 yillar oralig‘ida uyg‘ur hukmronligi davom etgan bo‘lsa, turklarning bir qismi hozirgi Turkiston deb atalgan o‘lkalarning o‘rta va g‘arbiga tarqaldi. Keyinchalik Turkiston o‘lkasida qoraxoniylar, xorazmiylar, mug‘ullar, boburiylar va temuriylar hukmronligi davom etgan. Bir tomondan Turkistonning sharqidan g‘arbga ko‘chish to‘lqini davom etar ekan, boshqa tomondan turklarning o‘g‘uz qabilasi Kaspiy dengizining janubidan Eron va Ozarbayjon orqali Anadoluga qarab harakat qilgan. Shu bilan parallel ravishda qipchoq turklari Kaspiy dengizining shimolidan Yevropaga kirib bordilar. Turklarning Anadoluga kelishi 1071 yilgi Manzikert g‘alabasi bilan bog‘liq bo‘lsa-da aslida turklar Anadoluga ancha oldin kichik qabila bo‘lib kirib kelishgan. XIII asrga kelib turkiy xalqlar asosan Turkiston va Anadoluda yashagan. Bu orada qipchoq turklarining Kaspiy shimolidan Qora dengiz shimoligacha cho‘zilgan geografiyada yashaganliklarini unutmaslik kerak. Ammo turkiylik nomi bilan XIII asrdan keyin ikki yirik geografiya tilga olinadi: bu Turkiston va Turkiyadir.

Bu ikki mintqa o‘rtasidagi madaniy aloqalar XX asr birinchi choragiga qadar qizg‘in ravishda xususan, ikki yo‘nalishda davom etgan. Bu munosabatlarni davom ettirishning eng kuchli omili ziyolilar, sayohatchilar, yozuvchi va shoirlarning o‘zaro tashriflaridir. Tarix davomida bu ikki geografiya o‘rtasida jiddiy intellektual harakatlar kuzatilgan. Xususan, Turkistondan Turkiyaga ko‘chib kelganlar orasida ziyolilar ham borligi haqiqatdir.

Madaniy aloqalar uzluksizligini ta‘minlashning ikkinchi usuli - bu qimmatli asarlarni o‘zaro almashinishi yoki olib kelinishidir. Bu asarlarning eng e‘tiborlisi “Qutadg‘u bilig”ning uyg‘ur harflaridagi Hirot nusxasi Tokat orqali Istanbulga yetib kelgan[1]. Aslida, bu nusxa Istanbuldan Venaga qadar olib kelingan. Xuddi shunday, bugungi kunda mavjud bo‘lgan “Devon-u Lug‘atit turk”ning yagona nusxasi ham Istanbuldan topilgan [2]. Boshqa tomondan, Alisher Navoiyning ko‘plab asarlarining nusxalarini Turkiya kutubxonalaridan topish

mumkin[3]. Mumtoz Chig'atoy adabiyotining yetuk namoyandalaridan biri Shayboniyxonning devoni nusxasi ham Konyagacha yetib kelgan [4]. Yuqorida tilga olingan ayrim asarlarning Turkistondan Turkiyaga olib kelinishi bilan bir qatorda Turkiyadan Turkistonga yuborilgan asarlar ham bor. Bugungi kunda O'zbekiston kutubxonalarida Mavlono Jaloliddin Rumiy va Mustafo Chalabiy asarlari qayd etilgan. Xuddi shunday Seydi Ali Raisning "Mir'at-ul-memalik", Kotip Chalabiyning "Takvim-üt-tevarix", Oshiq Poshoning "Garipnoma", Hasan Poshoning (19-asr) "Tarih-i Ümumi" va boshqalar kabi Turkiyalik ziyolilarga oid asarlarning nusxalari bor[5].

Quyida Turkistondan Turkiyaga ko'chib kelgan ziyolilarning ayrimlarini sanab o'tishga harakat qilamiz. Bu yerda Turkiston atamasi bilan bugungi sharoitda O'zbekiston, Turkmaniston, Afg'oniston, Sharqiy Turkiston, Qirg'iziston va Qozog'istonni o'z ichiga olgan geografiya nazarda tutilmoqda.

Shayx Sulaymon afandi (1821/22-1890). O'zbekistonlik tadqiqotchi, yozuvchi va ulamo Shayx Sulaymon afandi Buxoroda tug'ilgan. Uning hayoti va tahsili haqida bizda ko'p ma'lumotlar yo'q. Biroq, uning ijodidan, ayniqsa, diniy ilmlardan yaxshi ta'lim olgani tushuniladi. Shoir ham bo'lgan Shayx Sulaymon afandi eski turk va fors adabiyotini yaxshi o'rgangan. 1844-yilda haj safarini ado etish uchun Turkistondan Bag'dodga boradi; U yerdan Hijozga yo'l oldi. Bu yerda uch yil turgach, 1847 yili Buxoro amirining Dersaadet darvozasi kotibi sifatida Istanbulga keladi. Istanbulga kelganidan so'ng turk millatchiligi yo'lida til, xalq og'zaki ijodi va siyosat sohalarida faoliyat yuritadi. Bu asarlarning eng muhimi, shubhasiz, 1882 yilda yozgan "Lügat-i Chag'atay" va "Turki-i Usmoniy" nomli lug'atdir. Bu asarida u chig'atoy turkchasini "dunyoning asosiy tillaridan biri" deb ta'riflaydi va chig'atoy turkchasi usmonli turkchasining manbai ekanligini ham ta'kidlaydi. Shunday qilib u turkiy tillarning bir butunligiga, shuningdek Turkiston va Usmonli Turkiya o'rtasidagi aloqalarga e'tibor qaratib, Usmonlilar imperiyasining yaxlitligini va Usmonlilar sulolasining asli turk ekanligini ta'kidlashga harakat qiladi. Shuningdek, u bu asarida Turkistondagi 92 o'zbek qabilasini sanab, ular haqida xalq og'zaki ijodi materiallari to'plaganini aytadi. Bu ishlarning barchasidan maqsadi turk birligini ta'minlashdir. Shayx Sulaymon afandi shu qatorda diniy olimdir. Turkistondan haj ziyoratiga jo'nab ketgan turkistonliklarni Istanbulga joylashtirish uchun tashkil etilgan "O'zbeklar" lojasida ham shayxlik qilgan. Boshqa tomondan, Shayx Sulaymon davlat va siyosiy ishlar bilan ham band edi. Usmonlilar sulolasining elchisi sifatida Hindiston, Afg'oniston va Turkistonga yuboriladi. Muvaffaqiyatli davlat safaridan qaytgan Shayx Sulaymon afandi mukofotlandi va uchinchi darajali Mecidiye medaliga loyiq deb topildi. Bu uzoq sayohatlardan so'ng Shayx Sulaymon 1877 yilda G'ozu Usmon Poshoning qilichini olib kelgan vengerlarga minnatdorchilik bildirish uchun yuborilgan delegatsiya rahbari sifatida Vengriyaga yo'l oldi. 1890 yilda Istanbulda vafot etdi. Shayx Sulaymon afandi Turkiston va Turkiya o'rtasidagi munosabatlarda tarixdagi eng muhim shaxslardan biridir. U o'zining serqirra va tashabbuskor shaxsi bilan juda muhim rollarni o'z zimmasiga oldi. Turli geografiyalarda yashovchi turklarning mohiyatan bir ildizdan va mavjud sheriklikdan kelib chiqqanligini katta bashorat bilan ko'rsatdi.

Abdurashid Ibrohim (1857-1944). Turkiston hamda Volga bo'yi yozuvchisi, ziyoli Abdurashid Ibrohim 1857 yilda Sibirning Tara shahrida tug'ilgan. U asli o'zbek turklaridan. Uning otasi Umer Bey o'sha davrdagi siyosiy voqealarga aralashgan ziyoli va dindor shaxs edi. Onasi Afifa Hanim boshqird turklaridan bo'lib, uzoq vaqt o'qituvchi bo'lib ishlagan. Dastlabki ta'limni Boshqird qishlog'ining Elmen shahrida tugatgan. Bu yerda olgan ta'limi Turk-Islom dunyosi uchun qilgan ehsonlarining manbai bo'ldi. 1977-78 yillardagi Usmonli-Rossiya urushi boshlanganda bu yerni tark etib, Qozonga boradi. Bu yerda u qo'lga olinadi va bir yil hipsda yotadi. 1879-yilda ta'limni davom ettirish uchun Istanbul orqali Madinaga boradi. Madinada besh yil diniy va siyosiy bilim oldi. Arab va fors tillaridan saboq olib, 1884

yili Madinani tark etib, Rossiyaga borish uchun Istanbulga keladi. Istanbulda Namiq Kamol, Ahmet Vefik Posho, Muallim Naji va Izmirli I. Hakki bilan uchrashdi. 1885-yil o'rtalarida Taraga qaytib, madrasada dars bera boshladi. Bu orada u Shahobiddin Marjoniy, Rizoyiddin Fahriddin va Ismoil Gaspirali bilan uchrashdi. 1892 yilda "Orenburg ma'naviyat kengashi tomonidan sudya" etib tayinlandi. U bir muddat shu kengashning boshlig'i sifatida ham ishladi. 1894 yilda yana Istanbulga keldi. O'sha yillarda u avval Yaponiyaga, keyin Peterburgga va 1904-yilda "Mir'at" jurnalini chiqardi. 1905-yilda qamoqqa tashlandi. Ozodlikka chiqqach, Qrimdan Peterburgga borib, 1905-yilda Muso Qozim, Yusuf Akchura va boshqalar bilan uchrashib, Turkiyaga keldi 1910-yilda yana inglizlarga qarshi kurash olib borish uchun ruslardan nemislar tomonidan qo'lga olingan boshqird turklaridan iborat "Osiyo batalyonini" tuzdi va Bombay, Kalkutta va Pekinda va'z qildi va 1912-yilda "Islom dunyosi" nomli boshqa jurnalni nashr ettirdi. U 1916 yilda Stokgolmga boradi. U Uilsonga telegramma yuboradi. 1928-yilda Misrga borib, 1934-yilgacha u yerda qoldi. 1934-yilda Yaponiyaga borib, u yerda birinchi masjid poydevorini qo'ydi. Bu masjid 1937 yilda ochilgan. Yaponiya parlamentida islom rasmiy din sifatida e'lon qilindi. Abdurashid Ibrohim 1944-yilda Tokioda vafot etdi. Uning "Livaül'l-hamd" (1885), "Çolban Yildiz", "Nazraning ming uch yuz yili" (1905), "Vijdon tafakkuri va mehr tarozi" (1906), "Tercüme-i Halim yoki Menga nima bo'ldi", "Qamoqxona sirlari", "Qozoq xalqi", "Avtonomiya yoki Idare-i Muhtariyye 1905", "Subh-I Sadiq" (1906), "Dunyo bo'ylab" (1909), "Ming bir hadis tarjimasini" (muddati yo'q), "Islom olami va Yaponiyada islomning kirib kelishi", " Osiyo xavf ostida", " Tarixning unutilgan sahifalari" (1933 yil) kabi asarlari bor. Abdurashid Ibrohim yaqin vaqtgacha Turkiyada yaxshi tanilmagan edi ya'ni u haqida turkiyalarga ma'lum bo'lgan ma'lumotlar deyarli bo'lmagan. Darhaqiqat, nafaqat Turkistonda, balki butun turk olamida kamdan-kam uchraydigan ziyolilardan biri bo'lgan Abdurashid Ibrohim turk dunyosining tan olinishi va islom dinining butun dunyoga tarqalishida unutilmas xizmatlar ko'rsatdi.

Xulosa. Umumiy tarixiy manzarani shu tarzda taqdim etganimizdan so'ng Turkiston va Turkiya o'rtasidagi madaniy aloqalar tarix davomida hech qachon uzilmaganligini qayd etishimiz mumkin. Turkiston o'lkasining adabiy tili bo'lgan chig'atoy turk tilining ta'siri Istanbulgacha yetib bordi. Bu davrda Istanbulda Alisher Navoiyga naziralar bitgan shoirlarning bo'lganligi ham bu ikki davlat o'rtasidagi madaniy aloqalarning bir ko'rinishini o'zida aks ettiradi. Shuningdek, ikki mintaqa ziyolilarining davlatlararo almashinuvi, ya'ni o'zaro tashriflari ko'p bo'lib, ular ikki davlat hayotida ham o'z ilmiy faoliyatlari bilan ham alohida o'rin tutganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Arat, Reşit Rahmetli. Kutadgu Bilig// Metin, TDK yay. Ankara 1979ç s 34.
2. Atalay, Besim Divanü Lüğatit-Türk Tercümesi//TDK yay. Ankara 1936. s.18.
3. Levend, Agah, Sim. Türkiye Kütüphanelerindeki Nevai Yazmaları//TDAY Belleten 1958.
4. Karasoy, Yakup, Şiban Han Divanı TDK yay. Ankara 1998.
5. Celiova, Rana. Orta Asya ve Türkiye Münasebetleri Tarihinden// Türkistan notları (E Yaman), Kültür Bakanlığı yay. Ankara, 1998.